

Mirjana
Miočinović
NEMOĆ
OČIGLEDNOG

Prvi i
drugi deo

EDICIJA TRANSKRIPTI

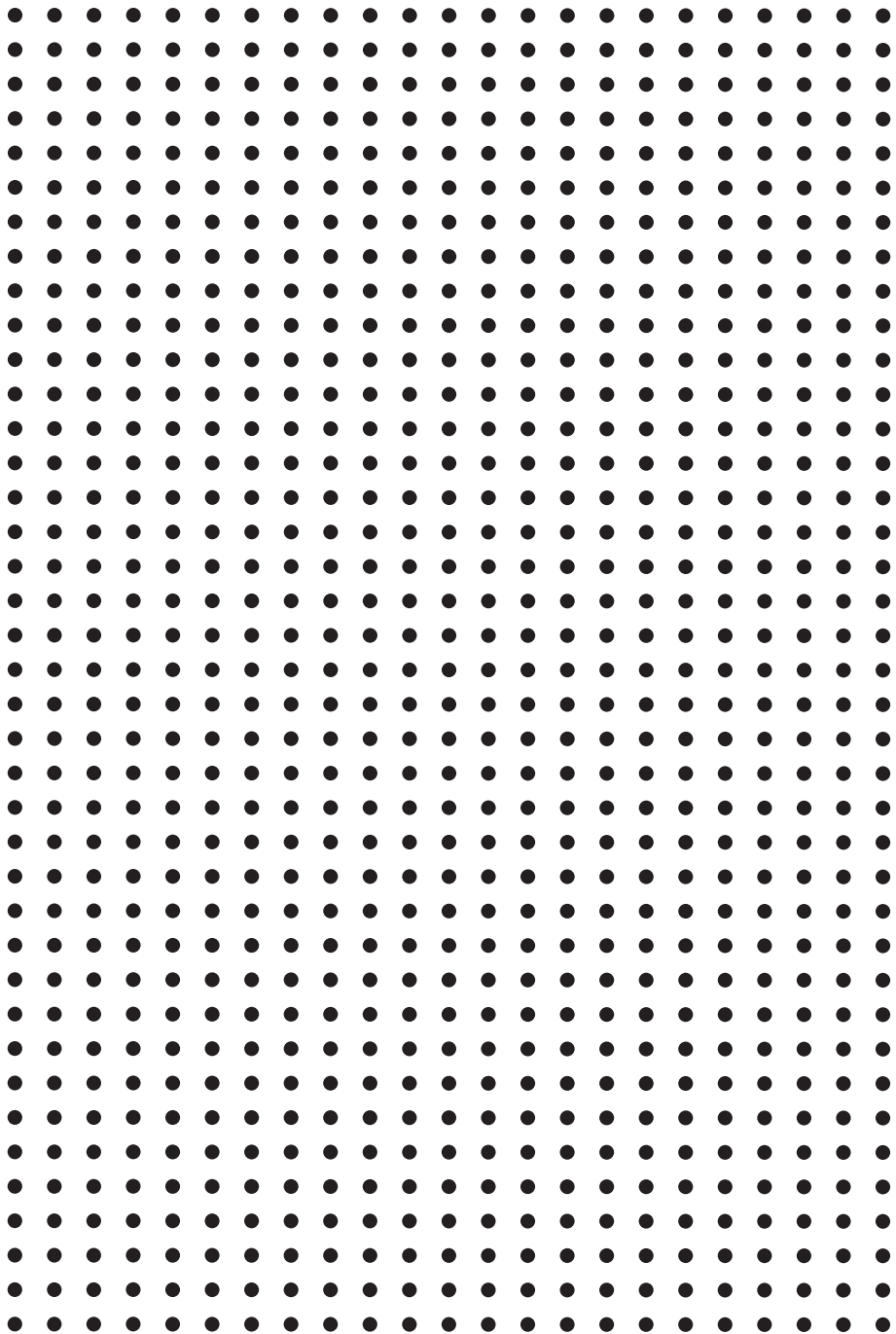

EDICIJA "TRANSKRIPTI CZKD"

Dugogodišnjim radom u Centru za kulturnu dekontaminaciju kumulirana je ogromna količina materijala koji ne svedoče samo o CZKD-u i njegovoj aktivnosti već i o kontekstu, vremenu, te političkim, socijalnim i kulturnim konstantama i promenama. Kako su u CZKD-u mnogobrojni okrugli stolovi, predavanja, skupovi i seminari postavljali određena kulturna, politička i umetnička pitanja čitav ovaj materijal zavređuje da bude pokazan našoj javnosti u formi izdanja što istovremeno znači i određeno preispitivanje kako sopstvene delatnosti tako i vremena u kom se ona odvijala. Kako je čitanje kod nas dosta zaboravljen proces i kako Internet sa svim dobrim i diskutabilnim posledicama čini osnovno sredstvo informisanja i sporazumevanja, mislimo da je veoma važno da se sadržaji koji su se odvijali u Centru pojave u formi štampanog izdanja.

Prvo izdanje je knjiga *Danilo Kiš (1935-2005): između poetike i politike*, transkripti sa međunarodnog skupa održanog 2005.

Knjiga Mirjane Miočinović, *Nemoć oćiglednog*, prvi i drugi deo, objavljuje se povodom 20-godišnjice osnivanja Centra za kulturnu dekontaminaciju uz podršku ImagoLit-a iz Švedske.

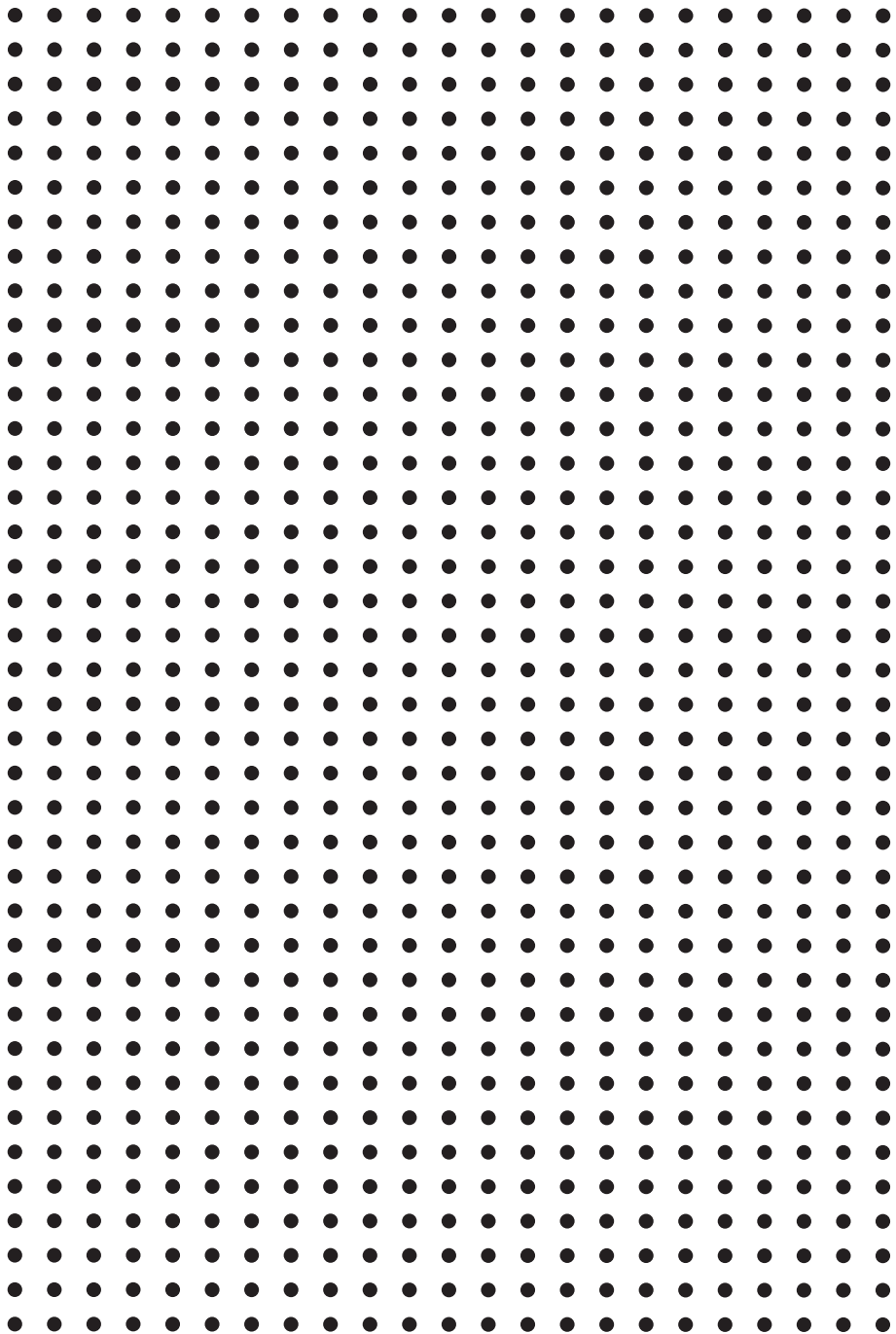
Mirjana Miočinović

NEMOĆ OČIGLEDNOG

.....

Prvi i drugi deo

Edicija Transkripti
Beograd, 2014.

SADRŽAJ

Uvod	9
PRVI DEO (1991–1997)	
Predgovor	15
01 Ljudskim egoizmom hrani se svaki amoralni sistem.....	17
Mi smo u vlasti mutanata	21
Nemoć očiglednog	34
Vlast ima korozivno dejstvo.....	40
Biti na margini društva, jedina moralno zdrava pozicija.....	46
02 Uzurpacija prava na javnu reč.....	53
Neronovske zabave Dragoša Kalajića	61
Žrtve samozavaravanja	62
Primeri „čojstva i junaštva“	65
03 Ima li kraja ovoj mori?.....	68
U karantinu	71
Dnevnik	74
Kako zaustaviti ubijanje Bosne?.....	78
Bosna post bellum.....	81
Moralni delikti	83
Kraj strahu od vlasti	86
04 Sudbina pesnika	89
„Dekonstrukcija“ događaja	92
O zlu i iskustvu	84

O jednoj prećutanoj zbirci pesama.....	97
Razaranje južnoslovenskog kulturnog identiteta.....	101
Crno na belo.....	111

DRUGI DEO (1999–2014)

01 Užas izgubljenih godina.....	119
Oslobodili smo se straha i sada vidimo bolje.....	126
Nemam šta tu da tražim.....	132
Fantazmi o neprijatelju.....	137
Razgovori u emisiji „Peščanik“.....	142
02 Gde su granice verske slobode?.....	161
O nekim gresima lista <i>Danas</i>	162
Opis i komentar jedne fotografije.....	165
Istorija kao privatno vlasništvo.....	168
O kiču, megalomaniji i političkom licemerju.....	172
Otvoreno pismo glavnom i odgovornom uredniku e-novina.....	176
03 Pitanje krivice.....	178
Svedočenje i razumevanje.....	182
Poziv na oprez u odnosu na profesiju pisca.....	187
Kultura u slobodnim i zarobljenim društvima.....	190
O prijateljstvu i dobroti.....	194
Dometi i granice zalaganja za slobodu govora.....	196
Sabirno mesto „kulture pamćenja“.....	200
04 Nema bezazlenih reči.....	202
Vučje vreme.....	204
Slobodni strelac.....	207
O beloj kafi i krvi.....	208
<i>Dodatak:</i> Margina slobode.....	212
Zahvalnost.....	230

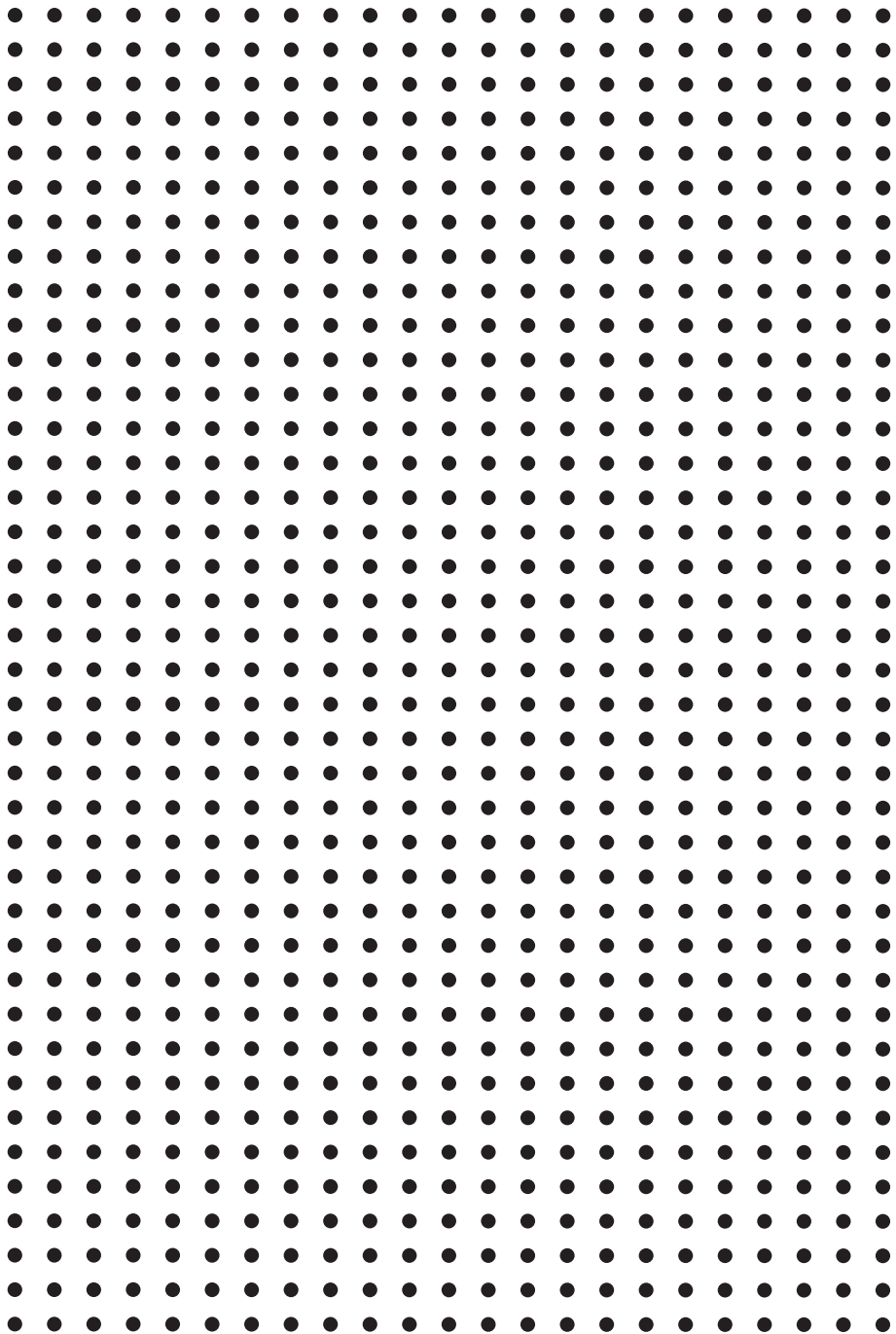
UVOD

Tekstovi obuhvaćeni ovom knjigom, bilo da je reč o intervjuiima ili drugim oblicima izražavanja ličnih stavova, koji su mi stajali na raspolaganju, bili su u doslovnom smislu iznudeni. Iznudile su ih prilike u kojima smo živeli i ljudska potreba da se na njih reaguje. Ako je u njima bilo nekog dubljeg, svesnog razloga onda je on izviraio iz želje da se još neko podstakne da svoje neslaganje sa politikom koja se već četvrt veka vodi u naše ime izrazi kako zna i ume i gde god mu se za to ukaže prilika. A prilike najčešće sami stvaramo.

Prvo izdanje knjige *Nemoć očiglednog* objavio je Beogradski krug 1997. i tekstovi u nju uključeni čine prvi deo ove nove celine. Drugi deo obuhvata sve što je napisano ili izgovoreno za poslednjih petnaest godina, s jednakim razlogom i jednako uzaludno. Ali ja nisam prorok i moja su očekivanja skromna. Možda će neko u ovome što mislim videti neku srodnost sa svojim stavovima i osetiće istomišljeničku bliskost koju sam i ja osećala čitajući tekstove mnogih meni znanih i nezvanih i to mi je ulivalo pouzdanje.

Ova je knjiga, nažalost, obeshrabrujuća. Ona govori o izneverenom očekivanju i potvrđuje najgore slutnje. Čitalac će iz nje izvući sumorne zaključke o našoj nesprenosti da pogledamo istini u oči, o našem svesnom pristajanju na laži, o našoj ravnodušnosti prema svemu što se nas lično ne tiče, i šta više, o našem voljnom pristajanju na zlodela prema drugom, o našoj

podaničkoj prirodi za koju ne možemo uvek tražiti izgovor u ljudskom strahu od kazne, o našoj svesnoj želji da ne znamo jer nas znanje obavezuje. I pitanje je da li se političari koriste tim našim slabostima ili su te slabosti posledica njihovog načina vladanja. Na sociolozima i psiholozima je da tu dvosmislenost razjasne. Jedino u šta sam uverena to je da taj nejasan odnos međuzavisnosti najzad mora da se razreši, da se amoralnost ljudi na vlasti ne sme preslikavati na nas, da moramo prestati da ličimo na njih i da oni ne mogu više biti alibi za naše nedoličnosti. Oni nemaju pravo da budu iznad nas, mi ne smemo bespogovorno biti uz njih. Mi smo naspram njih i njihov smo korektiv. A ta se pozicija stvara znanjem, nepotkupljivošću i prihvatanjem rizika. I, naravno, brojnošću kojom bismo mogli da damo „težinu vlastitim idealima“.

**PRVI
DEO**

.....

(1991–1997)

PREDGOVOR

Šta je nekom ko se bavio pozorištem, i to kao istoričar i teoretičar, preostajalo da čini u deceniji (1987–1997) koja je bila u znaku rata, autoritarnog režima, kriminalizovanog društva i opšte pometnije vrednosti? Takvoj su osobi pre svega nedostajali žanr i tip diskursa koji su u prirodnoj saglasnosti s vrstom razmišljanja. Nedostajala su joj i šira politička, filozofska i sociološka znanja koja bi dala težinu njenim reakcijama na događaje. Stoga tekstovi sakupljeni u ovoj knjizi pripadaju „nižim oblicima“, ali i jedinim koji su stajali na raspolaganju nekom čiji su profesionalni rad, znanja i skripturalne navike bili sasvim bez koristi u ovim vremenima. Intervjui, otvorena pisma, članci namenjeni skupovima na određene teme, sa stilskim pojednostvaljenjima svojstvenim formama koje su pre *govor* no *pismo*, čine ovu knjigu. Koja je njena svrha? Jednostavna i možda ne sasvim lišena taštine. Kao zbir sasvim ljudskih („odveć ljudskih“) reakcija na događaje, ona je neka vrsta svedočanstva o skućenim mogućnostima, ali ipak mogućnostima, koje stoje svakom na raspolaganju da iznese svoj stav. Nezavisno, dakle, od osnovne profesije i nezavisno od toga da li raspolaže takozvanim javnim ugledom ili ne. I tako gledano, njena je primarna funkcija gotovo didaktička. Da li ovi tekstovi, post festum (ako se o post festumu već može govoriti) imaju neku spoznajnu vrednost nije na autorki da tvrdi. Događaji o kojima je reč možda su mogli imati drugačiji tok da su mišljenja koja se ovde zastupaju bila bliska širem krugu ljudi. To je jedino što ona

može sa sigurnošću da tvrdi i iz toga možda izvuče neko „tašto zadovoljstvo“.

Kako je skroman autorkin angažman u ovim godinama započeo odlaskom sa Fakulteta dramskih umetnosti u oktobru 1991, a u znak protesta protiv rata, to u ovom kratkom *Predgovoru* donosimo pismo upućeno dekanu FDU, jer je ono imalo izvesnog odjeka u javnosti, bacivši čak i prejaku svetlost na jedan sasvim lični gest. Citiramo ga, jer bez njega neke pojedinosti iz ove knjige ne bi bile dovoljno jasne. Kako je sve u njoj pomalo ispovest, verujemo da se i ovo pismo, koje nije bilo namenjeno javnosti, u nju može uklopiti.

Dekanu Fakulteta dramskih umetnosti

Suočena sa užasnim razaranjem zemlje koju i dalje smatram svojom domovinom, sa divljačkim rušenjem najvrednijih spomenika kulture u čijim su okvirima nastale i one duhovne vrednosti o kojima predajem na ovoj školi, s neizmernim ljudskim stradanjem, a svesna činjenice da u tome i kao žrtva i kao rušitelj ima krupnog udela i narod kome sama pripadam, vođena dubokim osećanjem ogorčenosti i stida, ja Vas obaveštavam da u ovakvim okolnostima ne mogu i ne želim da držim nastavu na Fakultetu koji nije našao načina da se svemu tome usprotivi. Sa današnjim danom, dakle, ja prestajem da držim nastavu iz predmeta Istorija jugoslovenskog pozorišta i drame u narednih mesec dana. Molim da mi se obustave sva novčana primanja za mesec oktobar, a ukoliko za to vreme u ovoj zemlji ne bude uspostavljen mir, ja ću napustiti ovu školu.

Beograd, 7. oktobar 1991.

Rat je, kao što znamo, prestao krajem 1995. O nekim njegovim posledicama reč je i u tekstovima koji slede.

01

.....

LJUDSKIM EGOIZMOM HRANI SE SVAKI AMORALNI SISTEM

Da li je postojala neka konkretna kap koja je prelila čašu i dovela do odluke da napustite Fakultet?

Da, postojala je, ako ta reč sme da se upotrebi za smrt bliskog prijatelja. Vest o pogibiji Milana Milišića u Dubrovniku stigla je do mene 6. oktobra uveče i ja sam, posle jedne neprospavane noći, napisala to pismo i odmah ga odnela dekanu svog fakulteta. Kada je nedelju dana kasnije taj isti dekan tražio da se protiv mene preduzmu takozvane administrativne mere, što će reći da naprosto budem izbačena s fakulteta, jedan me je od kolega, u najboljoj nameri, branio činjenicom da sam ratom i lično pogođena. A ja se, zapravo, stidim što je bila potrebna ta „kap“ da uradim to što sam uradila. Ali čoveku, valjda, treba da iza cifara vidi neko konkretno lice i ja sam, eto, morala da platim tako visoku cenu za jedan normalan čin pobune protiv nasilja. Ostaje mi samo da svog prijatelja molim za oprostaj.

Kako biste definisali današnju klimu na Beogradskom univerzitetu?

Beogradski univerzitet nikada nije bio doveden u sramniju poziciju od ove u kojoj se nalazi poslednjih godina. On je u svojoj posleratnoj istoriji bio društveno marginalizovan, materijalno upropašćen, lagano duhovno degradiran, ali nikada nije bio

moćno oružje u rukama vlasti, kakvo je postao od pojave Miloševića na političkoj sceni Srbije. Ni sama ne znam u kakvim se to instancijama univerzitetske hijerarhije odlučivalo o tome da se šalju podrške vlastima, i to za najinfamnije poteze koji su činjeni. Takvo manipulisanje ugledom Univerziteta sasvim mi je, ponavljam, nepoznato u vremenu od nekih dvadesetak godina kako na njemu radim. U svemu je najžalosnija činjenica da su i studenti imali ogromnog udela u učvršćivanju vlasti koja nas je dovela do ovoga u čemu se danas nalazimo. Navešću dva primera skorašnjeg datuma. Beogradski univerzitet, ne znam na kakvim to seansama i u kakvom sastavu, odlučuje u ime svega živog što na tom univerzitetu postoji, pa tako i u moje ime, da se ne prihvati Haški sporazum. Dakle, jedna intelektualna institucija koja broji hiljade ljudi i koja pod svojim okriljem ima na desetine hiljada mladih, prihvata odluku vlasti da se rat nastavi. A evo šta za to vreme čini takozvana demokratska omladina (podmladak Demokratske stranke, kako se u novinama kaže): ona šalje zahtev vojnim vlastima da odmah sa ratišta vrata studente, asistente i profesore. Molim, dakle, neka ostali ginu. Neka se „pravedan“ rat vodi, ali bez njih. Takvo rezonovanje moguće je samo u sredini koja je sistematski onemogućavala svaki oblik solidarnosti jer solidarnost je opasna: ljudskim egoizmom hrane se svi amoralni sistemi.

Šta bi, po vašem mišljenju, bila najpreciznija definicija stanja duha srpske inteligencije u ovom neproglašenom ratu? Koja se strujanja tu prepoznaju?

Ja tu ne vidim nikakva strujanja; gde bi nam bio kraj kad bi bilo strujanja! To je, na žalost, kompaktna celina koja ima nekoliko svojih moćnih institucija: pored već pomenutog Univerziteta, tu spadaju: SANU, Udruženje književnika i Crkva. Naravno, ja ovde nemam dovoljno prostora da iz svega toga izdvojim časne izuzetke. Neki su se sami izdvojili tako što su se oglasili i javnost za njih zna. Na rat se, dakle, globalno gleda kao na rat za „od-

branu ugroženog srpstva“, a ono se brani hajdučko-martirskom retorikom, i nema bitnih razlika, čak ni stilskih, između proglasa što ih izdaje SANU, Udruženje pisaca, „sveti oci“ ili nekakve vojničine bez škole i bez pameti. Kad sveštenici počnu da govore o „morbidnom pacifizmu“, onda jao nama.

Šta da se kaže o delu inteligencije koja se ponaša kao da nismo u ratu?

Sasvim je ljudski da se čovek plaši, da želi da sebe poštedi patnji i da se spase osećanja krivice. Ali svako „ko gleda svoja posla“ mora bar ponekad da se oseti kao neko koga su pozvali na gozbu u vreme kuge.

I u vreme nastajanje nacističke Nemačke, a i tokom njenog procvata, postojala je armija intelektualaca koji su se bavili apologijom nacizma. Zašto se takve stvari skoro redovno događaju u profesijama kojima je kritičko mišljenje osnovna pretpostavka?

Naravno, ne samo u nacističkoj Nemačkoj već i u svim komunističkim zemljama. Bojim se samo da je na ovo pitanje dato toliko mudrih odgovora, da je o „izdaji intelektualaca“ napisano toliko knjiga da bi moj pokušaj da objasnim tu pojavu bio suvišan i pretenciozan. Ja bih možda samo ukazala na stvar o kojoj se nije vodilo dovoljno računa: moderna su društva, i ne samo totalitarna, izgubila smisao da prave razliku između „dubine i privida dubine“; gluposti nikada nije bilo dato toliko prostora, a oduvek se znalo da je mudrost redak dar i da se saveti ne traže od svakog. I mislim da će totalitarni sistemi jednog dana propasti samo zato što se verovalo da uz pomoć glupih može da se vlada. A ne može se, ne bar neograničeno dugo.

Kako biste definisali najpoželjnije oblike moralnog otpora koji inteligencija može da pruži ratu?

Ja ne vidim nikakvog drugog načina do upornog odbijanja svakog opravdanja za rat. U času kad nađete opravdanje, učestvujete u ratu. Međutim, dok ne postoje načini da se protesti – bilo pojedinačni, bilo organizovani – saopšte, svi su pokušaji uzaludni.

Šta će biti potrebno da inteligencija u Srbiji sa sebe spere ljagu zbog davanja podrške ratu i ljudima koji ga vode i koliko će vremena za to biti potrebno?

Kako je u pitanju prava „ekološka katastrofa“, ja ne znam koji je lek za njene posledice i koliko će biti potrebno vremena da se one otklone, znala bih samo da pobrojim neke od šteta: svode-nje sopstvenog naroda na razjarenu zver, dakle njegovo moralno degradiranje do granica kad se ljudski materijal nepovratno kvari; njegovo masovno zaglupljivanje; njegovo sistematsko odvikavanje od sumnje, pa tako i zatiranje sposobnosti da razdvoji laž od istine; njegovo fizičko obogaljivanje; njegovo osiromašenje do stepena koji ukida svako ljudsko dostojanstvo...

A šta tek da kažemo o preziru koji drugi počinju da gaje prema nama. Biće tu posla za sledećih sto godina, pod uslovom, naravno da ga ne obavljaju ljudi slični današnjim „narodnim spasiocima“.

U protivnom, spasa nam nema.

(*Vreme*, 4. novembar 1991.
Razgovor vodila Roksanda Ninčić.)

MI SMO U VLASTI MUTANATA

Nakon ostavke ste izjavili kako Beogradski univerzitet nikada nije bio tako moćno oružje u rukama vlasti, kakvo je postao od pojave Slobodana Miloševića. Zar Stambolići, Draža Marković ili Vlaškalić nisu još otvorenije instrumentalizovali Univerzitet pre svega kadrovskom politikom?

Uprkos svemu, ja sam za vreme Stambolića, pre nekih dvadesetak godina, primljena na fakultet, imajući iza sebe samo nešto skromnog i striktno stručnog ugleda. A danas ga napuštam, doduše svojom voljom, kada imam mnogo više znanja, pa valjda i pameti, zbog situacije koju smatram moralno nedopustivom za instituciju kakav je Univerzitet. No, nemam nameru da poredim ljude identičnog političkog profila. Razlike treba praviti samo između dva vremena: suočeni smo sa ideologijom koja je dovedena do kraja, koja je samu sebe uništila, taj proces bio je neminovan i toplo se nadam – nepovratan. Nama sad vladaju njeni definitivni proizvodi, mi smo u vlasti mutanata.

Ovaj period je suroviji iz više razloga, a u prvom redu jer je javno prihvaćena još jedna militantna i destruktivna ideologija – nacionalistička. Nacionalizam kao latentna pojava postojao je sve vreme u okrilju srpskog, hrvatskog i ostalih komunizama i pogrešno je tvrditi da nije bio u sprezi s vlastima i ranije. Vlast se samo klonila ekstremnih nacionalista koji su je mogli kompromitovati. Čak se oslanjala na nacionalističku inteligenciju

građanskog pedigrea. Političari su se jedino bojali slobodne i zapadno orijentisane inteligencije. Ne zaboravite, oni su se kartali sa Mihizom, a nikako sa jednim Šejkom.

Razumljivo je što je sad izašao na površinu i ekstremni nacionalizam, pošto je i komunizam u fazi autodestruktivnog ekstremizma, kad se umire u surovim mukama. Otud sve te meزالijanse s polusvetom i ljudima poput Šešelja koji predaje pravo, a njegovo lično ponašanje je izvan svake pravne norme. Dodatni apsurd je njegova profesura usred Prištine, što je isto kao da Ajhman predaje pravo u Izraelu. Primer opasnog izazivanja i vulgarne demonstracije moći.

Ne možete ipak zaboraviti činjenicu da je aktuelni režim rehabilitovao sve profesore Filozofskog i Pravnog fakulteta, kao i FDU.

Režim je pre svega rehabilitovao profesore koji su bili deklarirani kao nacionalisti i kao takvi su danas politički upotrebljivi.

Ubrajate li u tu grupu i ljude poput Mićunovića ili Koštunice?

Demokratska stranka, na čijem je čelu gospodin Mićunović, u svojoj opozicionoj funkciji nije uradila apsolutno ništa. U najdelikatnijim pitanjima, kao što je pitanje rata i skandaloznost činjenice da se on prihvata kao političko rešenje, ona nije učinila ništa što bi imalo bilo kakvog dejstva. Mićunović mene, uostalom, ni kao političar ni kao filozof ne zanima. Čovek čija je mudrost dostojna poštovanja, čije tekstove redovno čitam u *Borbi*, jeste gospodin Desimir Tošić. I njegov verovatno najslabiji tekst je onaj u *Vremenu* („Ko može zaustaviti rat?“) u kojem pokušava da objasni držanje svoje stranke u ovom momentu. Njegov *Pro domo sua* (već ovaj nadnaslov otkriva izvesnu kul-pabilizovanost) nije izneo nikakve valjane argumente.

No, vratimo se profesorima i komunističkom poigravanju ljudima koje se eufemistički naziva rehabilitacijom. Ona u principu uvek više služi onima koji rehabilituju nego rehabili-

tovanima. Za sistem, u konkretnom slučaju, bio je to potez od višestruke koristi. Možda ti intelektualci nisu imali nameru da svesno doprinose ulepšavanju slike vladajućeg režima, ali se uglavnom sve na to svelo. Kako su sada politički vrlo aktivni, možda njihovom poslu stranačkih vođa ovaj vid kolaboracije s vlastima daje širi manevarski prostor. A u profesionalnoj politici nema čistih stvari i gotovo je sve dozvoljeno.

Malo preoptimistički zvuči vaš stav da će „totalitarni sistemi jednog dana propasti, jer su verovali da uz pomoć glupih može da se vlada. A ne može se, ne bar neograničeno dugo“. Zar istom kadrovskom politikom SPS nije pobedila na izborima i po istom sistemu sastavila vladu?

SPS nije pobedila zahvaljujući velikom broju mediokriteta koji su za nju glasali, već zato što je imala moćnu mašineriju koja je omogućila predizbornu kampanju neviđenih razmera. Narod, zahvaćen strahom od neizvesnog, ova je partija uspešla da fascinira, trošeći pri tom novac tog istog naroda. Da i ne govorimo o ogromnom kapitalu stečenom „rešavanjem kosovskog pitanja“. A kako je taj posao obavila znamo.

Međutim, kad sam rekla da se ne može (beskonačno dugo) vladati uz pomoć glupih, imala sam na umu notornu činjenicu da kad su glupaci na čelu vitalno važnih institucija, što je bilo pravilo u komunizmu, toj zemlji nema spasa. Dužina degradacije zavisi od polaznih resursa. Za uništenje onoga što je za sobom kao kapital komunistima ostavila ruska imperija bilo je potrebno preko sedamdeset godina. Sovjetska zemlja je materijalno uništena, zagađena u doslovnom i moralnom i duhovnom smislu, više nije kadra nikoga da hrani, pre svega ne onako obilato policiju i vojsku na kojima je politička vlast počivala. To je i sa nama slučaj. S tim što je glupost većih razmera, jer je u međuvremenu stradalo školstvo. Nas su spasavali predratni profesori, kao što je SSSR nekoliko postrevolucionarnih decenija sve cedio iz svog carskog univerzitetskog kadra. Dovoljno bi bilo

pogledati, na primer, u kakvom je stanju danas naša Univerzitetna biblioteka. Nove knjige i periodika uopšte ne stižu u to žalosno zdanje, stari fondovi propadaju ili su tako pohranjeni da su nedostupni studentima, po hodnicima te zapuštene zgrade čovek se doslovno spotiče o knjige i časopise, zaudaraju prljavi toaleti, kompjuteri služe službenicima za Tetris igre...

A pogledajte samo ko je ministar kulture, ko ministar prosvete: jedan tipičan politički komesar (u prvom slučaju) čiji pogled na umetnost ne seže dalje od soc-realističkog (sovjetskog) modela i jedna osoba koju biste još mogli da zamislite kao upravnika nekog poljoprivrednog dobra, ali ne kao čoveka koji treba da se stara o školstvu celog jednog naroda. I šta iz toga može proizaći osim žalosno zaostajanje i zaostalost kao mentalno stanje. Dakle – generalizovana glupost.

Na tim izborima ispoljen je gotovo histeričan antiintelektualizam, pa su od anonimusa gubili najugledniji umetnici i stvaraoci.

Taj antiintelektualizam uporno je negovan čitavih pedeset godina. Nisu komunisti uzalud rabili (mada ne i izmislili) izraz „poštena inteligencija“, što znači da inteligencija u principu nije poštena, ali, eto, postoje i izuzeci. Nacionalisti su taj rečnik beščašća upotpunili po istom principu izrazima „pošteni Albanci, Mađari, Hrvati...“. Zato me ne čudi da jednog Borislava Pekića na izborima pobedi jedan „pučki demagog“, Šešelj, ali me plaši i dovodi do očajanja saznanje da je za narod bila privlačna upravo agresivnost prisutna u tonu i leksici njegovih govora. Šešelj je pobedio ne obećavajući dobro svom narodu, već zlo tuđem, i nije ponudio ništa drugo osim klanja Hrvata do granice koju on odredi.

Nakon punih osamnaest godina rehabilitovan je i Saša Petrović, poslednji iz plejade predavača odstranjenih sa Univerziteta početkom sedamdesetih. Da li će proći toliko vremena dok vaši, danas proskribovani stavovi, ne budu pomilovani?

Prvo, ja sam fakultet napustila dragovoljno, mada je dekan bio spreman i da me izbaci. Osim toga moj postupak pripada onom fundusu elementarnih moralnih postupaka za koje se samo u amoralnim sistemima čovek kažnjava ili nagrađuje, kad to sistemu zatreba.

Što se tiče gospodina Petrovića, njegovo lično ponašanje smatram infamnim i ono pre podleže kazni no „rehabilitovanju“. Po francuskom zakonu, na primer, možete biti kažnjeni „jer niste pritekli u pomoć osobi koja je u opasnosti“. A gospodin Petrović je mirno pustio svog studenta Lazara Stojanovića da odsedi tri godine u zatvoru, da godinama bude bez posla i život mu bude najdoslovnije ugrožen. Da sam na mestu gospodina Petrovića ne bih se usudila da kročim pred lice studenata i ne znam otkud njemu ta hrabrost.

Da li ste očekivali da će vaša ostavka izazvati u univerzitetkim krugovima i među „kulturno-političkim radnicima“ tako kolerične reakcije i mogu li se one opravdati ratnom psihozom?

Moja ostavka i njeno obrazloženje mogli su biti opasno zarazni, pa se moralo sve žestoko i u korenu saseći, naravno, sa što manje buke, baš zbog značaja institucije u kojoj sam radila – Univerziteta. Da su nastavnici i studenti u ovim amoralnim vremenima učinili ono što je trebalo da učine, stvari bi se bitno izmenile, jer je moć Univerziteta daleko veća od one koju imaju Akademija nauka i Udruženje književnika. Uprkos tome, partija na vlasti ima još dovoljno snage da neutrališe prave opasnosti i dovoljno pameti da ih na vreme uoči, što su pokazali i martovski događaji. Nije, naravno, zatajio ni stari sistem nagrađivanja. Duskorašnji dekan FDU Svetozar Rapajić, koji je svoje ručno cepao studentske proglase i protivio se obustavi nastave, čiji su opoziv zahtevali studenti i neki nastavnici, među koje i ja spadam, unapređen je u jednog od prorektora Univerziteta umetnosti. To sebi može dopustiti samo arogantan partijski sistem koji i dalje misli da mu je sve dopušteno.

Zašto su nakon pada komunizma istočnoevropski intelektualci odustali od svog ekskluzivističkog statusa i postali spikeri nacionalističkih i populističkih grupacija? Možda iz straha da ostanu na margini relevantnih političkih strujanja?

U istočnoevropskim zemljama, kao i kod nas, inteligencija koja je zaista decenijama bila na margini, nije ni pokušala da igra značajnu ulogu ni u „novim vremenima“. Bar ja ne vidim prave intelektualce s tim ambicijama. To što je Havel postao predsednik, samo po sebi nije loše: ako se ne varam Miteran je imao neku, ne baš sjajnu književničku karijeru, Pompidu je zavirio u književnost kao pesnik, što znači da u nekim piscima postoji ne samo volja, već i sposobnost da vladaju. Da li to Havel ume treba pitati Čehe, a pre svega Slovake.

Vladajući nacionalsocijalistički program nema uza se nijednu zaista „mudru glavu“. Uostalom, da bi se neko uklopio u te uske međe ne treba mnogo pameti, ona je zapravo kontraindicirana. Što se tiče intelektualaca boljševičkog, komunističkog tipa (ako to već samo po sebi nije flagrantna protivurečnost), neću ići daleko u prošlost, evo vam svežeg primera – Milorada Vučelića. Površnost, bahatost, arogancija, vulgarnost cele pojave – sve je to svojstveno komunističkom aparatčiku, ali je naročito upadljivo, i još teže podnošljivo, u svetu kulture, u kojem ova osoba vršlja već gotovo dve decenije.

Ohrabruje li vest da će u Ljubljani, usred monolitnog poricanja svega što je južnoslovensko, profesor Rastko Močnik na Univerzitetu držati celu seriju predavanja o srpskoj epskoj poeziji?

Ja sam jedan od ubeđenih Jugoslovena i u ovom času se osećam kao osoba lišena domovine. Ne pomerivši se s mesta postala sam apatrid. Decenijama je taj široki prostor bio spasonosan za sve nas, uvek se u nekom centru otvarao ventil, cenzura nije mogla istovremeno da drži pod kontrolom Beograd, Zagreb, Ljubljanu... Slovenci su, recimo, sredinom osamdes-

tih imali svoj (a i zajednički) zvezdani trenutak: najozbiljnije su uzdrмали sistem samo uz pomoć korozivnog dejstva humora i persiflaže. Setite se samo plakata za proslavu 25. maja sa Hitlerjugend mladim parom koji je lako prošao kao slika i prilika srećne socijalističke omladine. U Beogradu je izazvao žestoke napade pravovernih komunista. I moram priznati da me je sada slovenačka opsesivna želja za otcepljenjem intimno duboko povredila, osećam se kao da me je napustio dobar prijatelj, mada sam imala razumevanja za njihovu želju da se otmu čvrstom, „bratskom zagrljaju“. Verujem, međutim, da Slovenci moraju biti svesni da ogromno gube odlaskom iz ove zajedničke kuće.

Interesovanje profesora Močnika za srpsku epiku samo po sebi ništa ne kazuje, ali bi moglo biti i diskretan dokaz kajanja što je Jugoslavija prebrzo otpisana, pa će Slovenci možda biti prvi koji će početi da razmišljaju o nekom novom zajedništvu.

Adorno je Aušvic odredio kao tačku nakon koje se mora prevrednovati smisao umetnosti, pa će to verovatno morati i naši stvaraoci posle Vukovara, Dubrovnika, Pakraca...

Aušvic i Vukovar u podjednako su meri simboli bezumlja i destrukcije koji su posledica paradoksalnog spoja iracionalnog i naopake racionalnosti. Aušvic je nepovratno kompromitovao jednu ideologiju i bacio čak gustu senku na čitav jedan narod. Mnogi su danas skloni da rat i logore pripišu tobožnjoj urođenoj nemačkoj agresivnosti, što smatram nedopustivim amoralnim uopštavanjem. Ako se iz razaranja može izvući nekakva korist, u slučaju Vukovara mogla bi to biti konačna smrt komunističkog sistema u našim prostorima. I tu ima i neke „srećne“ analogije. Vukovar baca takođe gustu senku, u ovom slučaju na oba sukobljena naroda. Ali ne mogu da ne priznam da su Armija i Srbi taj taj prljavi posao obavljali dajući svemu privid pravednog rata, izigravajući heroje i zaštitnike srpskog naroda. A kakvi su se prizori ukazali pred nama: mase mrtvih, i svakom je pametnom

(poštenje na stranu) jasno da to nisu mogle biti samo žrtve hrvatskih vojnih odreda, jer su u porušenom Vukovaru, kao u strašnoj klopci, i oni morali masovno da stradaju, kao i ostali hrvatski živalj, od daleko razornijeg „oslobodilačkog oružja“. A grad je tako temeljno razrušen, da se slike mogu uporediti samo sa nemačkim razaranjima na ruskim teritorijama ili pak sa savezničkim u Nemačkoj. Niko, međutim, u susretu sa Aušvicom nije mogao da oseti radost pobednika. Do temelja srušen Vukovar proglašen je za srpsku pobedu i ne znam kako će se u okvirima jedne nacionalne svesti moći da ispravi ta perverzna logika. Dubrovnik je takođe žrtva jedne naopake logike. I tu je bilo u pitanju jedno ili/ili – „kamenje“ ili ljudski životi – koje su kao tobožnju dilemu postavili oni kojima nisu sveti ni „kamenje“ ni životi. Pre svega jer ne znaju da je sveto sve što je nepovratno, a još manje da je u tom nasleđu jedini dokaz ljudskog trajanja i najdublja svrha čovekovog postojanja.

Čini li vam se da je zbog raznih neodmerenosti samih stvaralaca izgubljena i šansa da duhovna sfera, u sledećem miru, pored privrednih veza bude kohezivni faktor za obnavljanje južnoslovenskih prostora?

Na našu nesreću još nismo u miru i još se govori o osvajanjima, što znači da se niko stvarno ne priprema za mir. Za sad se uglavnom svi ponašaju kao da je južnoslovenski duhovni prostor nepovratno uništen i svi se odriču zajedništva kao da nikom i nikad nije bio od koristi. Prava prilika da lokalne veličine konačno dođu do izražaja, da lenji đaci smanje obavezne programe i jednom za svagda zaborave „zajednička jezgra“. Ne znam ni kakva sudbina predstoji mom predmetu Istoriji jugoslovenskog pozorišta i drame, pošto će sigurno neko poželeti da ga prekroji, suzi. Možda će naši studenti moći da proučavaju Držića samo ako Dubrovnik postane republika, a po izričitoj želji gospodina Novaka Kilibarde. A kad se bude krenulo sa izbacivanjem Krleže i Cankara iz đačkih programa, na red mora

doći i Gete, i neće mu se kao „olakšavajuća okolnost“ uzeti ni to što je voleo srpsku narodnu poeziju.

Hoćete li nakon rata moći bez mučnine da razgovarate sa jednim Foretićem, Dušanom Jovanovićem, Brešanom, Šnajderom... u čijim se užim domovinama ratovalo ili još ratuje. Postoji li mogućnost za normalnu saradnju srpskih i hrvatskih umetnika nakon neumetničkog angažmana Borisa Buzančića, šovinizma Vanje Draha ili ratovanja Svena Laste. Kako u tom svetlu ocenjujete ideju o osnivanju „umetničke čete“ u koju bi se uključili Danilo Lazović, Dragan Nikolić, Petar Božović...?

Da krenem poimence, mada je reč o ljudima koje, osim Šnajdera, jedva ili uopšte ne poznajem. Za mene će oni „posle rata“ biti isto što su bili i „pre rata“: Foretić korektan pozorišni kritičar, Dušan Jovanović dobar reditelj i vrlo prosečan dramski pisac čija dva najpoznatija komada – *Oslobodjenje Skoplja* i *Karamazovi* – duguju slavu sjajnim režijama Ljubiše Ristića i njegovim neumoljivim skraćenjima, Brešan je pisac koji je bio u mom nastavnom programu i čijeg *Hamleta*... i sada, posle toliko godina pročitavanja, vrlo volim... Šnajdera prisnije poznajem, volim mnoge od njegovih baroknih konstrukcija iz kojih bije stvarna ljudska drama. Sam je u Hrvatskoj imao dovoljno neprijatnosti da ne bi imao razloga da mene sad proglasi svojim jedinim neprijateljem. Iako čoveku savest nikad nije sasvim čista, ipak mislim da pomenuta gospoda i ja ne bismo imali jedni drugima mnoge šta da zamerimo.

Ali kao pripadnik srpskog naroda imam duboko osećanje krivice, i mislim da ni hrvatska inteligencija ne može imati mirnu savest, no prepuštam da o tome sama sudi. Znam da je ogroman deo Hrvatske vandalski porušen, uništena njena privreda, zatrt turizam, razrušeni spomenici, poubijano na hiljade Hrvata, za šta su dovoljan dokaz veliki armijski „vojni uspesi“ u uništavanju tzv. žive sile. Naravno da nisam zaboravila Pakrac i srpske crkve, ali bi bilo licemerno tvrditi da u opštem kulturnom bilansu one

imaju istu vrednost kao i porušeni hrvatski spomenici. Paralela bi se mogla praviti samo da je neki vojnički genije izjavio da mora porušiti Studenicu ne bi li deblokirao kasarnu.

A što se tiče pomenutih zagrebačkih i beogradskih glumaca, reč je o recidivima onih prolet-kult parada čija je operetska dimenzija još najmanje žalosna stvar. Uostalom, čarobna Merlin Monro i opskurni Bobi Houp isto su se vrzmali po američkim ratištima. To je rodoljubni pompijerizam „bez granica“. Sumnjam jedino da bi bilo čiji borbeni moral mogli podići oni agrarni klipani ili ovi dobro natreskani hajduci. Ne vidim samo zašto bi Buzančićev ili Drahov nacionalizam morao biti neukusniji od našeg, i zašto bi morao sadržati veću meru ideološkog prostaštva.

Od upotrebe već se izlizala floskula o „ćutanju hrvatske inteligencije“. Da li je ona tek sada dobila svoje krajnje konsekvence, kad se, gotovo bez izuzetka, intelektualni Zagreb ne oglašava sa opozicionim stavovima? Može li se to objasniti egzistencijalnim strahom većim nego u vreme jednopartijskog sistema, pošto sankcije ne preuzima sam državni aparat, već „široke pučke mase“.

Sećate li se koliko su se Srbi pre nekoliko godina dičili svojom homogenizacijom, znači povezanošću naroda i inteligencije sa vlašću. Ta su vremena za mene bila pravi košmar, prosto nisam mogla da podnesem mentalno srozavanje (svog) naroda. Isto se događa u Hrvatskoj, uz jednu uistinu olakšavajuću okolnost da je zemlja u ratu protiv nesrazmerno jačeg neprijatelja. Neuporedivo sam više razočarana ponašanjem hrvatske inteligencije nakon Tuđmanove izborne pobjede, koja me nije začudila, kao ni Miloševićeva, uostalom. Odsustvo opozicije i bilo kakvog građanskog otpora strahovladi koja je zavedena mnogo pre no što je rat počeo i nezavisno od „srpskog pitanja“ je ono što me porazilo i čini hrvatske intelektualce sukrivcima za ove krvave događaje. Zapanjila me i količina malograđanskog kiča i ne vidim da bi on sam po sebi imao veću vrednost od srpskog

folklornog kiča. U oba slučaja pojave su retrogradne i diskvalifikuju, bar u mojim očima, svakog ko u njima ima udela.

Još 1988. dr Ivan Đurić je za potrebe EZ napravio analizu o položaju Srbije i pokazao da srpski narod nikad u svojoj istoriji nije bio tako usamljen. Čime tumačite toliku mundofobiju srpskog režima, kojom je i nacija inficirana, pa su u opticaju termini o sabornom, svetosavskom, pravoslavnom, ali ne i evropskom srpskom narodu? Više se insistira na vepru sa Karađorđeve zastave nego, na primer, na Brani Petronijeviću ili Cvijiću.

Kada u jednoj sredini počne da kola teorija o zaveri (ta politička izvedenica iz gnostičkih teorija), onda se toj sredini loše piše, jer to je znak da oni koji treba da reše njene probleme nisu za to kadri pa pribegavaju oprobanoj metodi uvođenja tzv. „državnog razloga“ i izmišljanju neprijatelja. No, mnogo je veća nevolja što taj strah od Zapada postaje prava zaraza i on nas može dugo držati, bez ikakvih embarga, u samoizolaciji u kojoj će se boriti za prevlast martirska osećanja i pompijerska nadmenost. A s tim se daleko ne stiže. Što se tiče sveta, on nas s pravom povezuje s rušilačkim instinktom Armije i s njenim megalomanskim i krajnje egoističnim ciljevima. Ništa nismo učinili da to razdvojimo, ako se išta ima razdvajati.

Nakon mirotvornog apela 18 uglednih akademika, ekspresno je stiglo ograđivanje genseka SANU Dejana Medakovića. Mislite li da Srbija u Akademiji ima paralelni sistem vlasti?

Možda nije paralelna vlast, ali je jedna od najmoćnijih institucija na koje se vlast oslanja. Njen lični ugled nesumnjivo raste, a s njim i moć, jer ta gospoda koja su uzela pravo da zastupaju „srpske interese“, bilo kakvi da su, pametniji su, elokventiniji, pa i pretenciozniji od naših gotovo poslovično glupih političara, s čijom se glupošću narod pomirio kao s prirodnom nepogodom, što znači da ju je prozreo. Ali se u ovu gospodu

gleda kao u bogove. A specimeni su izabrani za svačiji ukus: Bečković je zadužen za plemensko naricanje, Medaković zadovoljava uglađenu građansku gospodu i treba da posluži kao krunski adut u večnom odmeravanju snaga po pitanju otmenosti na relaciji Zagreb-Beograd (posle *Efemerisa* jedan je uistinu značajan pisac rekao za gospodina Medakovića da je jedna od naših sestara Bronte: pogađate koje su druge dve), dok je Isaković najbolji primerak komunističke nadmenosti i ograničenosti... I to je „borbeno jezgro“ oduzelo reč tolikim časnim i mudrim ljudima koji pripadaju SANU.

Apel me je iskreno obradovao, jer se pojavila prva pukotina u tom monolitnom zdanju, pa nemam razloga ni prava da sumnjam u iskrenost tih ljudi, pogotovu onih koje lično poznajem i cenim. Mislim u prvom redu na Borislava Pekića, Radomira Reljića i profesora Pantića.

Takozvani „intelektualni princ“ Srbije već decenijama ponavlja kako Srbi gube u miru ono što dobiju u ratu, iako malo kritičniji istoričari znaju da je Srbija od Ička pa sve do pojave posleratne ruralno-učiteljske generacije bila uspešna i u ratu i u diplomatiji. Da li je ova teza doprinela militarizaciji svesti dela srpskog naroda?

Teza ne samo da nije tačna, već je i kriminalna po konsekvencama koje bi mogle uslediti kad bi je ljudi ozbiljno prihvatili. Ona je istovremeno jedna od onih fraza za koju je kadar samo Dobrica Ćosić, ta pučkoškolska figura, koja bi nanela štete i kao provincijski učitelj, a kamoli kao osoba kojoj se, uprkos njenoj uprošćujućoj pameti, daju tako krupni „nacionalni zadaci“. No, ne mogu tek tako zbrisati književni ugled tog čoveka, za koji, naravno, nije on sam zaslužan (uvek je imao moćne zaštitnike), mogu samo pokušati da ga najpre sebi samoj objasnim. On ima čitalaca u svim slojevima, što znači da za svakog ima po nešto. Najpre ima impresivnu književnu megalomaniju, pošto je uvrteo sebi u glavu i ubedio druge da je duhovna vertikalna ce-

log svog naroda. Zauzeo je prostor Boga na ispražnjenom nebu, zato je njegovo delo *biblia pauperum*, nedostaju samo slike. I taj je gospodin već četrdeset godina književna veličina i ja sam ga, iako „predratno dete“, još kao partizanskog vunderkinda morala da čitam u obaveznoj lektiri. „No gde su u nepovrat otišli duh i ukus ove nacije“ (kako bi rekao Krleža za sve nas skupa), ostaje tek da se odgonetne.

(*Stav*, 20. decembar 1991.
Razgovor vodio Miško Lazović.)

NEMOĆ OČIGLEDNOG

Vi ste prva javna ličnost koja se individualnim, javnim činom usprotivila ratu i ratnom ludilu. Tim usamljenim gestom, jasno, rat se nije mogao zaustaviti. Da li se, i na koji način, mogao preduprediti? Zar neke stvari nisu bile jasne već 1988/89?

Redosled je ovde manje važan od činjenice da je taj postupak bio toliko usamljen. Ličim sebi na one medicinske slučajeve koji ulaze u leksikone: bizarni su, retki i potpuno irelevantni sa stanovišta lečenja primarne bolesti. A bilo je očigledno da je s Miloševićem stupio na scenu jedan lako prepoznatljiv primerak demagoga: mesijansko obećanje socijalne pravde bez ikakvog ekonomskog pokrića, imenovanje „neprijatelja“ koji je izvor zla, kanalisanje ljudskog nezadovoljstva u željenom pravcu. Bilo je, istovremeno, od samog početka vidljivo da nije u pitanju demagog koga bi zadovoljio mali i kratkotrajan uspeh, već da je reč o megalomanu, o školskom primeru vulgarne volje za moć koja ide s opasnim defektima u karakteru. I ovaj požar kojem danas prisustvujemo, to je njegova neronska zabava. A svima nam je bio poznat jezik demagogije i morali smo biti imuni na njega. Da stvar bude paradoksalnija, nije bilo ni drugih okolnosti koje idu naruku demagozima: nije to bilo razdoblje bede, nije bilo nikakve spoljne opasnosti, bili smo čak na pragu neke skromne i sasvim ljudske sreće. Rat, dakle, nije bio naša neizbežna perspektiva i o njegovoj neizbežnosti govo-

re samo oni koji su ga priželjkivali. A kako je bio ukalkulisan u jednu politiku, on se očigledno nije mogao sprečiti. Njegova je strategija stvorena u Srbiji i tu je verovatno načinjena greška u proračunu: on je planiran kao osvajački Blitzkrieg i niko se od stratega nije nadao ovom zaglibljivanju u blato. Kako rat nije mogao biti sprečen, postavlja se pitanje da li je mogao biti zaustavljen? Ne verujem, jer nam je na raspolaganju bila samo opšta građanska neposlušnost, a za to se čovek priprema vaspitanjem i obrazovanjem za koje mi ne znamo. Sada je sve dobilo razmere autentične apokalipse, na delu su četiri jahača: ratu, gladi i smrti pridružuje se, čujem i kuga (tifus, kolera). Naša nam „bespomoćnost“ nikada neće biti oprostena.

Jesu li komunizam i primitivizam dovoljno objašnjenje za rađanje šovinizma/nacional-socijalizma/fašizma na kraju XX veka?

Verovatno nisu, ali je nacionalizam u svom ekstremnom vidu pojava koja se registruje pre svega u postkomunističkom svetu. Čak i kad je reč o neonacizmu u Nemačkoj, on se najčešće manifestuje u prostorima koji su pripadali Istočnom bloku. Nisam, na žalost, dovoljno (hoću reći profesionalno) upućena u tajne funkcionisanja društvenih zajednica i u mehanizme rađanja i umiranja ideologija. Znam samo da, na nesreću, pre umiru društva no ideologije koje ih uništavaju. Bojim se stoga da će komunizam kao ideologija, kao vulgaran, populistički utopizam, uprkos razornim posledicama svoje vladavine, imati još dugo svoje poklonike. Isto važi i za nacionalizam. Paralele između ove dve ideologije već su odavno uspostavljene, no čini mi se da postoji jedna suštinska srodnost na kojoj se nedovoljno insistira. Obe te ideologije imaju mržnju kao podlogu svog zvaničnog programa, obe mobilišu svet, računajući na najniže instinkte. No, dok se pod tezom o socijalnoj jednakosti teže razaznaje praksa otimačine, rasistička crta prisutna u nacionalizmu (i ja nemam nameru da tu bilo šta stepenujem, jer to ne či-

nim ni u slučaju komunizma) veoma je upadljiva i automatski diskvalifikuje njegove pristaše. Tu nema dvosmislenosti i, što je najstrašnije, tu nema nikakve odstupnice za odabranu žrtvu. I dok me komunizam užasavao kao ogromna laž koja se održava silom oružja, nacionalizma se plašim kao zarazne bolesti. On u meni budi neku vrstu metafizičke jeze.

Otkud nacionalizam u ideji o građanskom društvu? Srpsko građanstvo?

Priznajem da me je zbunjivala činjenica da građanska (liberalna) ideologija može imati nacionalizam kao svoju prateću crtu. Rad i kapital su dva kohezionna faktora na planu koji mora da premaša nacionalne interese, jer se i ti interesi najbolje štite saradnjom i kompromisima. Ipak mi se čini da jaka građanska društva, ona s dugom liberalnom tradicijom, nikada nisu bila ekstremno nacionalistička. Pogledajte samo situaciju sa su-kobljenim nacijama u Drugom svetskom ratu. Što se srpskog građanstva tiče, ono može služiti kao ilustracija upravnog odnosa koji postoji između slabog građanstva i jakog oblika nacionalizma. Iz svoje tragične posleratne sudbine ono nije izvuklo nikakvu pouku. Ukoliko nije kolaboriralo sa komunistima (pre svega iz straha), ono se (jednako iz straha) hiberniralo, i sada, kada se budi, kada je „dočekalo svoj čas“, jedino što ima da nam ponudi to su kralj, svetosavski balovi i litije. Njihov je nacionalizam najžalosnije i najopasnije vrste, mešavina krvoločnosti „Belih orlova“ i domaćičke ideologije Kola srpskih sestara, spoj agresivnosti i kiča. Kad samo pomislim da bih po njihovoj teoriji „tla i krvi“ morala da prepoznam sebe u dominantnim crtama svoga naroda koje oni smatraju kanonskim i da bih, prema tome, morala da izvedem zaključak kako između mene i Dragoša Kalajića mora postojati „prirodna srodnost“ po liniji pripadnosti istom narodu, bila bi to za mene „porodična nesreća“, slična onoj koja može zadesiti čoveka koji svoju šizofreniju duguje *spiroheti pallidi* nekog svog dalekog pretka.

Postoji li „Druga Srbija“, ili je jedino tačno da „ono što smo postigli samo su razni oblici“ Jogija i Komesara? Gde su naši intelektualci i „intelektualci“ – u Beogradskom krugu, u DEPOS-u, na Univerzitetu, u inostranstvu (odliv pameti)?

Razumevanje za tuđe nevolje, posmatranje srpskog „nacionalnog interesa“ u korelaciji sa „nacionalnim interesima“ i pravima drugih, to smatram osnovnom distinktivnom crtom skupine intelektualaca koja sebe naziva Beogradskim krugom, distinktivnom u odnosu na druge skupine, od kojih jedna ima i praktične političke ciljeve (DEPOS). I, naravno, neprihvatanje nijednog razloga za skandal rata. Što se tiče kestlerovske opozicije između Jogija i Komesara na koju se pozivate, ona se najbolje rešava kompromisom. Krugu pripadaju mnogi bivši „Komesari“ i mnogi bivši „Jogiji“, i to je činjenica, ali bez potrebe za bilo kakvim travestijama, pa se i po tome ova skupina razlikuje od ostalih u koje se može stupiti samo uz obilato posipanje pepelom. Sama pak „Druga Srbija“ nije nikakav mesijanski projekat, i bogu hvala. Iza toga pojma stoje neke elementarne pretpostavke o tome kako bi mogla da izgleda jedna civilizovana i normalna zajednica koja ima attribute države, uz saznanje da je to mala zemlja, a da sama po sebi ta činjenica nije nimalo tragična.

Smatrate li da je svaki oblik kolektiviteta intelektualcu immanentno stran, ili je komunizam decenijama radio na toj averziji, čak i kad je u pitanju izbor po srodnosti?

Istina je pre u drugom delu vašeg pitanja. S tim što komunizam nije samo stvarao averziju, što će reći kompromitovao svaku ideju zajedništva, on je zajedništvo sistematski sprečavao, uništavajući uporno osećanje solidarnosti i sapatnje. Cilj je bio smanjivanje opasnosti od pobune. I užasne dimenzije koje je poprimio ovaj rat posledica su, pored ostalog, i te „atomizacije“ društva o kojoj govori Hana Arent analizirajući totalitarne sisteme. Od intelektualca se može samo očekivati da se kloni predrasuda i da ne

podlegne fantazmima kojima se hrane kolektivistički projekti... A zajedništvo je svakom potrebno, pa i intelektualcu.

Smisao i svrha teatra kad je „tragedija na ulici – kako prekoračim prag, krv mi dopire do gležnjeva” (Ducis)? Mogućna manipulacija teatrom (tzv. „prsten ljubavi” u Hrvatskoj bio je prvobitno antiratna akcija koju je HDZ „uzeo pod svoje“)? „Ratno profiterstvo” (Đukić, Ševarlić, Tomić, S. Kovačević, Koprivica) i „čuvanje stolice” (Ćirilov, Ršumović, Draškić, Ognjenović, Pavićević)?

Na „smisao i svrhu teatra“ može se gledati dvojako. To je jedno od ljudskih zanimanja od kojeg se živi, i na tom egzistencijalnom planu ljudi koji se njime bave nemaju većih obaveza od ostalih. Na moralnom planu stvari nešto drugačije stoji i stoga ima nečeg moralno sumnjivog u tome kada upravnici pozorišta, a tu spadaju svi koje ste pomenuli, razvijaju neku estetiku utehe i rasonode u trenucima kada su i uteha i rasonoda beštidne. Oni tako na svoj način učestvuju u zloupotrebi pozorišta, tražeći pri tom za sebe alibi u sferi „umetnosti sreće“, dakle kiča. I tu u krajnjoj instanciji ne vidim bitnu razliku između njihove estetike i „čizmaške“ estetike Milorada Vučelića. Što se, pak, tiče trećerazrednih pisaca, u koje spadaju svi koje ste ovde pomenuli, od njih nema spasa, ali je njima oprošteno u meri u kojoj su lišeni stvarnog dara. Ovakvi su trenuci njihovi jedini trenuci i neka im je prosto. Međutim, savremena tragedija nije bila u znaku minornih pisaca, njene su obrise odredili oni koji slove za najveće. Sada se, pak, pripremaju za veliku metamorfozu u zagovornike mira i tolerancije, što znači da će nam život i dalje proticati pod njihovom zvezdom i to im ne mogu oprostiti. Valjda će se i ova sitna riba nekako snaći, neka samo svakoga dana zaviruje u valutnu listu tema.

Broj FDU-ideologa (Pajkić, Tucaković, Bjelica), pa i FDU-ratnika (Lazović, Bokan, Petrović) daleko je veći od FDU-mirovnjaka. Kako to?

Ti „nadjudi“ od kojih su mnogi moji bivši đaci, izazivaju u meni duboku nelagodnost, onu koju sam vam pomenula govoreći o nacionalizmu kao ideologiji. Istovremeno ima u njima nečeg smešnog i možda je to džinovska nesrazmera između bombastičnosti njihove ideologije i njihove lične beznačajnosti. Pomenuta „braća po oružju“ obični su razbojnici, a romantični oreol uz njihove ličnosti mogu staviti samo gorepomenuti ideolozi. Svi kao da su izašli iz nekog žanr-filma iz podvrste horora i pretvorili ovu stvarnost u košmar. I ostavljam gospodinu Pajkiću da se iz svega toga izvuče uz „pomoć vjere i monarhije“. Što se pak tiče „FDU-mirovnjaka“, ja za takve malo znam. I možda ću jednoga dana morati da kažem, slično Prustovom junaku Svanu kad svodi svoj ljubavni bilans sa Odetom, „*kako sam upropastila ceo svoj život zbog umetnosti koja nije bila po mom ukusu!*“

(*Pacifik*, novembar 1992.
Razgovor vodila Dubravka Knežević.)

VLAST IMA KOROZIVNO DEJSTVO

Na početku rata u Hrvatskoj dali ste ostavku na profesorsko mjesto na Fakultetu dramskih umjetnosti u Beogradu – odbijajući da držite nastavu za trajanja rata. Kako danas gledate na svoj postupak? Je li vam vrijeme dalo za pravo? Je li to bio očajnički postupak? Postupak koji drugi neće slijediti, dapače u njemu će vidjeti ucjenu i tako pokušati umiriti zakržljalu savjest?

Bilo je to 7. oktobra 1991, dan nakon što sam vrlo komplikovanim putevima (preko Splita i Sarajeva) čula za smrt svog prijatelja Milana Milišića u Dubrovniku. Toga sam dana predala dekanu kratko pismo iz kojega za ovu priliku navodim nekoliko rečenica: „Suočena s užasnim razaranjima zemlje koju i dalje smatram svojom domovinom [...] a svesna činjenice da u tome kao žrtva i kao rušitelj ima krupnog udela i narod kome pripadam [...] ja vas obavještvam da u ovakvim okolnostima ne mogu i ne želim da držim nastavu na fakultetu koji nije našao načina da se svemu tome suprotstavi“. Kako ja nisam nikakva Jovanka Orleanka, kako ne samo da nemam nikakvog smisla za „misije“, već se i klonim svakog u kome slutim tu ambiciju, ja sam to učinila iz očajanja i sasvim refleksno, onako kako bi čovek mogao da skoči u vodu da nekoga spase i onda tek shvati da ne zna da pliva. Ako u tom gestu ima nečega hvale vrednog, sa čisto ljudskog stanovišta, onda je to upravo činjenica da mi refleksi nisu sasvim otupeli premda sam živela u svetu u kojem

je sistematski i programski uništavano osećanje solidarnosti s drugim. Danas na to gledam kao na postupak koji bih u sličnim prilikama, verovatno isto tako refleksno, sigurno ponovila. Da li mi je vreme dalo za pravo? Pa ja ništa nisam tvrdila, ništa proćicala, samo sam se užasnula. Nad ljudskom okrutnošću, nad ljudskom ravnodušnošću, nad bestidnošću izgovora... A to je tek bio početak. Danas, zbog količine nepopravivoga, nepovratnoga, zbog svega što mi je bilo drago, a čega više nema, ja ne vidim nikakvog smisla ni u ovome što sad govorim i čega se, zahvaljujući vašim pitanjima, sećam. Da li je moj postupak opteretio nečiju savest? Savest mojih kolega? Te 1991. sve im je to ličilo na ekstravaganciju izvesne gospođe, u izvesnim godinama... Danas im sigurno ne bi bilo prijatno da to otvoreno tvrde.

Niste se povukli iz javnog života. Djelujete u okviru Beogradskog kruga, gdje ste inicijator niza akcija. Kakva je njegova snaga i domet? Koliko je obuhvatio intelektualaca?

To da se treba kloniti sudelovanja u javnom životu naučilo me je nekoliko decenija provedenih u autoritarnom sistemu. Ne zato što je to bilo opasno, nego zato što je taj život bio neodvojiv od vlasti i njenog korozivnog delovanja. O učešću u javnom životu i danas mislim sa određenom nelagodnošću i stavljam, i nesvesno, pod sumnju svakog ko za to ima volje. S tim osećanjem, s tom predrasudom, ako hoćete, prihvatila sam se i nekih obaveza u Beogradskom krugu, i konačno shvatila da nisam za tu vrstu posla. I dalje sam član Kruga, u istomišljeničkom zajedništvu s ljudima koji već gotovo tri godine nastoje da sačuvaju običnu ljudsku meru pameti i čestitosti u uslovima i sredini koji se tome opiru. Samih članova Kruga ima oko petstotinak, istomišljenika je, pretpostavljam, znatno više. Njegova je snaga pre simbolična, nego realna, domet vrlo ograničen. Pre svega stoga što je rad Kruga sistematski prešućivan, ako nije javno omalovažavan. Možda čak i više omalovažavan nego napadan, jer je ovo prvo mnogo moćnije sredstvo diskvalifikacije. I to

jednako od strane vlasti i opozicije, koja je, sa zanemarljivim izuzecima, blizanački jednaka partiji na vlasti (isto vlastoljublje, ista arogancija, isti oblik ludila u odnosu na pitanja od tzv. nacionalnog interesa).

Zašto su intelektualci bili i ostali najkvarljivija roba, roba koju najlakše nagriza crv „tla i krvi“?

Zašto je inteligencija, u ime praktičnih ciljeva, izdala svoju osnovnu funkciju, a to je odbrana opštih vrednosti, kao što su pravda i razum, pitanje je koje je, od Žilijena Bende, koga ovde zapravo parafraziram, do danas imalo mnogo autoritativnih odgovora. Šta ja tu da dodam? Znamo da je stara definicija pojma „inteligencije“ podrazumevala ne samo pravo, nego i obavezu tog sloja ljudi da „slobodno misle“, što nikad, od kako je sveta i veka, nije značilo da je to lagodna i nekažnjiva pozicija. Ipak mislim da su kazne za „delikt mišljenja“ postale zastrašujuće tek u totalitarnim sistemima, kao što su i nagrade za poslušnost nadmašile sve što je mogla da smisli mašta velikodušnih prinčeva. Perspektiva egzemplarnih kazni ili egzemplarnih nagrada pokvarila bi i nešto bolju robu od one koju je predstavljala tzv. inteligencija u komunističkim sistemima. A ideologija „tla i krvi“ i inače je ideologija osrednjosti, bogom dano polje koje će đubriti i obrađivati oni skromne pameti i niskih pobuda. Spomenite mi samo jednu osobu od stvarnog autoriteta, pameti i dara koja je stavila sebe u službu te ideologije, dok ćete suprotnih primera imati na pretek. Ja ne znam, primera radi, osobu koja bi bila moralno i intelektualno problematičnija od „oca srpske nacije“ – Dobrice Ćosića. I ako Hrvati u ovom trenutku imaju jednu krupnu prednost nad Srbima, to je činjenica da su pošteđeni jedne takve „veličine“, jednog takvog zastupnika.

Kakvo je značenje individualnog čina protesta u kontekstu nacionalnog amalgama u kojemu je teško raspoznati razliku između službene opozicije i vlasti?

Mislim da ništa ne uliva ljudima više hrabrosti od „individualnog čina protesta“. Ne znam kakvi su psihološki mehanizmi u pitanju; možda i dugogodišnje nepoverenje prema svemu što je organizovano polako vraća vrednost individualnom gestu. Mislim da su vlasti svesne toga: stoga se uvek daje više prostora onima koji govore u nečije ime nego onima koji govore u svoje lično.

Postoji li literatura otpora u Srbiji i tko je predstavlja?

Postoji najpre nezavisno novinarstvo i ono je u ovim trenucima zanimljivije i efikasnije od literature. Mislim na dnevni list *Borba*, na nedeljnik *Vreme*, na dvonedeljnik *Republika*, na Radio B92, na televizijsku stanicu Studio B. Kad se pogleda, to i nije malo, za funkcionisanje svega toga potrebna je oveća skupina ljudi. Međutim, mehanizmi neutralizovanja njihovog delovanja neuporedivo su jači. Država (partija na vlasti) stoga je ograničila domet ovog radija i TV stanice, što je još perfidnije od otvorenog uskraćivanja frekvencija. Kupovna moć ljudi je mala, novine se malo čitaju, a šta uopšte očekivati od novina u zemlji sa tako visokom stopom nepismenih i polupismenih. Što se literature tiče, ona je napravila toliko štete, donela poslednjih godina toliko nesreće svojim „angažovanim formama“, da napraviti nekakvu protivtežu tome u beletrističkim oblicima gotovo da je u ovom trenutku nemogućno. Izuzetaka ipak ima i to je za mene u prvom redu Miodrag Stanisavljević. Postići to što on postiže u formi koja se samo uslovno može podvesti pod satiričnu poeziju, ravno je čudu. Tu su, naravno, i Filip David sa *Fragmentima iz mračnih vremena*, pa Ivan Čolović s *Bordelom ratnika* i Ranko Bugarski sa esejima o *Jeziiku od mira do rata*. (Sve su knjige izašle u izdanju Beogradskog kruga.)

Što za vas danas predstavlja nacionalizam? Što pak besprimjerno masovno konvertiranje ljudi posebna kova u ljude posebna podrijetla?

Što i uvek do sada – dokaz ozbiljne bolesti svake sredine u kojoj se javi. Delim Kišovo mišljenje: „Nacionalizam je, pre svega, paranoja. Kolektivna i pojedinačna paranoja. Kao kolektivna paranoja, on je posledica zavisti i straha, a iznad svega posledica gubljenja individualne svesti; te prema tome, kolektivna paranoja i nije ništa drugo nego zbir individualnih paranoja doveden do paroksizma“ (1973). Što se tiče konverzije koju spominjete, ona je sasvim prirodna: u oba slučaja funkcioniše isti mehanizam netrpeljivosti. Neko ko je mrzeo iz „klasnih razloga“, sasvim će lako promeniti objekat i početi mrzeti iz „nacionalnih razloga“: kad to još osigurava pristup vlasti, onda je konverzija tim lagodnija.

Ako ostavimo vaš značajan rad unutar vaše profesionalne vokacije (studija o Artaudu, na primjer) u posljednje vrijeme objavili ste dvije knjige zaostavštine Danila Kiša: Gorki talog iskustva i Lauta i ožiljci. Koliko je Kiš bio ophrvan mračnim slutnjama – u Gorkom talogu iskustva – koje će se potvrditi nakon njegove smrti, 1989. godine. Nije li „afera Kiš“, taj kulturno-književni skandal, bila najava ove krvave lakrdije? Mnogi su akteri – s one druge strane palube – ponovo na svojoj straži.

Kiš je „osetio zlo na svojoj koži“ i bio od rana svestan „relativnosti svih mitova“ kojima se uglavnom hrane nacionalizmi. Bila mu je poznata „priroda bolesti“, zato je pravovremeno (za ostale, pre vremena) uočio njene simptome. O tome da se kod nas stvari mogu završiti krvavo govorio je još krajem osamdesetih, u vreme relativnog blagostanja, kad je dakle nedostajao socijalni momenat kao najčešći uzrok pojave nacionalizma. Izvukao je zaključke iz političke, a ne socijalne klime: nacionalističke se strasti mogu indukovati kao deo političke strategije. Uprkos predviđanjima, žestina ovoga rata sigurno bi ga porazila. Ne zato što bi imao nekakvih iluzija o čovekovoj prirodi, već zato što bi morao uočiti užasnu nesrazmeru između povoda i posledica u konkretnom slučaju. A šta bi tek rekao, šta

normalan čovek uopšte može da kaže o ovim novim državnim tvorevinama, od kojih bar dve liče na „zakarpatske kneževine iz holivudskih filmova“ (izraz je Stanislavljevićev). (Naravno, sa svojim jakim jugoslovenskim osećanjem, i danas bi Kiš bio je-retička pojava.) – Ono pak što nazivate „ aferom Kiš“ nije samo bilo najavom ovoga što će doći, nego i rani dokaz da su komunisti i nacionalisti uvek imali neku „tajnu vezu“, da su uvek bili upućeni jedni na druge i da su im „neprijatelji“ bili identični.

(*Feral Tribune*, 25. srpnja 1994.
Razgovor vodio Frano Cetinić.)

BITI NA MARGINI DRUŠTVA, JEDINA JE MORALNO ZDRAVA POZICIJA

Zašto ste otišli s Fakulteta i kako su reagovali vaši prijatelji, kolege?

Bilo je to, da počnem kao u kakvoj starinskoj priči, na samom početku rata u Jugoslaviji, u prvim danima napada na Dubrovnik kada je, kao jedna od prvih civilnih žrtava, poginuo i moj prijatelj, pesnik Milan Milišić. Prošle su od tada ravno četiri godine i iz te perspektive postaje mi još jasnije do koje je mere pojedinac nemoćan u ovakvim društvima, što će reći društvima koja su podozriva prema svakom obliku solidarnosti, pogotovu sa slabijim. To su društva u kojima se neguje odanost, ali prema jačem, odanost koja je zapravo poslušnost.

Kako se više nisam vraćala na fakultet, nepoznate su mi reakcije mojih kolega, pa i mojih studenata. Sudim li pak po tome da mi se mnogi od njih ne javljaju i uskraćuju mi pozdrav kada me susretnu, moj je postupak za njih bio neka vrsta skandala. O šta sam se ja to ogrešila? O njihovo „rodoljublje“, o njihova „nacionalna osećanja“ ili sam uznemirila njihovu savest? Ako je ovo poslednje u pitanju, sigurna sam da će mi se to teško oprostiti. Što se studenata tiče, oni su za mene i inače jedna od najvećih nepoznanica. Gde su koreni njihove ravnodušnosti? Ostavim li po strani jedno militantno, neofašističko jezgro, čiji su ideolozi upravo na mom fakultetu, studenti nisu bili za rat. No, činjenica je da se oni nikad nisu protiv njega masovno po-

bunili. Čak i njihova kratka pobuna iz 1992. pre je bila socijalne naravi: više ih je zanimala cena coca-cole nego strašna činjenica rata. Na socio-psiholozima je da objasne tu činjenicu. Za mene, oni su prosto sinovi svojih očeva, ogrezli u konformizmu, nenavikli da misle svojom glavom, ali ipak dovoljno lukavi da bi znali kako da je sačuvaju. Možda je ovaj sud bez nijansi, ali izuzetaka je bilo premalo da ne bih pomislila kako sam možda u pravu. Što se prijatelja tiče, oni su još davno stvarani linijom „izbora po srodnosti“ i tu nisam imala nikakvih, ili skoro nikakvih iznenađenja.

Šta se to dešava sa intelektualcima, zašto ćute?

Inteligencija je tokom ovoga veka toliko puta stavila sebe u službu zločinačkih ideja i sistema, ta „izdaja klerika“, kako kaže Benda, nekom je vrstom osobenog znaka ovog stoleća, da ponašanje intelektualaca u našoj sredini tokom proteklih godina ne mora naročito da čudi. Tim pre što je to u visokom procentu bila komunistička inteligencija (ako ovaj pojam nije sam po sebi besmislen) koja i inače nije kadra da misli izvan pojednostavljujućih shema, „velikih projekata“ koji se lako međusobno zamenjuju. Naša nacionalistička inteligencija (i ovaj pojam nije manje protivurečan od prethodnog) zapravo je istog mentalnog sklopa: i ona ne misli izvan klišea, i ona je jednako netolerantna i, što je najvažnije, i ona je jednako neuka. Iz ove primarne ograničenosti lako nastaje sve ostalo: i nadmenost, i odsustvo lične hrabrosti (jer se svako skriva iza uopštenih ideja), i nedolična želja za vlašću, pa otud i potkupljivost. Od takve se inteligencije nikakvo dobro nije moglo očekivati.

Da li ste imali neprijatnosti zbog svojih javnih istupa?

Ne, nisam imala ozbiljnih problema, izuzmem li jedno žestoko anonimno pismo, jedan telefonski poziv koji je ličio na pretnju i neke kratke replike na moje tekstove u novinama. No, ja to

u prvom redu tumačim činjenicom da živim vrlo povučeno, da sam dovoljno marginalna da moje mišljenje ne može imati nikakvog uticaja. Zašto bi se iko sa olimpskih visina Akademije nauka, Udruženja književnika, da političare ne pominjem, osvrtao na „ekstravagancije“ tamo neke gospođe M. M. koja je bez vlasti, bez novca, bez onoga što oni smatraju javnim ugledom. Moj mi je skromni doprinos otporu protiv opšteg ludila pre doneo nove prijatelje nego neprijatelje. I to me ispunjava radošću.

Kako biste definisali ovaj rat: verski, građanski, tribalni, pljačkaški?

Ovaj rat je projektovan u srpskim političkim krugovima i glavama srpske inteligencije i zamišljen je kao osvajački Blitzkrieg i niko se od stratega nije nadao ovom zaglibljivanju u ratno blato, niko nije računao s promenljivom ratnom srećom i s mogućnošću da i drugi požele da urade isto. Zaboravilo se pri tom na činjenicu da u modernim vremenima, od Napoleonovog doba, da budem preciznija, nije bilo osvajačkog rata, dakle rata za teritorije, koji se nije završio porazom po onoga koji ga je započeo. Što su se u rat potom umešale i druge strasti, nekakvi stari resantimani, što se kroz njega kanalisalo nezadovoljstvo svih vrsta, to pre ulazi u konsekvencije rata, a ne njegove povode. Razloge pak za njegovu neviđenu bestijalnost i razornost sklona sam da vidim u njegovoj besmislenosti. On je bio do te mere besmislen, hoću reći bezrazložan, da se morao hraniti iz sebe samog i održavati snagom sopstvenog ludila. Sva ostala objašnjena liče mi na filozofske mistifikacije stavljene u službu trivijalnih političkih ciljeva.

Ideja o „Velikoj Srbiji“ je poražena. Hoće li autori ideje uspeti da pretvore poraz u pobjedu?

Političko opsenerstvo ima suprotne efekte od skromnih mađioničarskih radnji. Mađioničar obično u šešir stavlja neku ma-